

УДК 343.159

Л.О. ШЕВЧЕНКО, канд. психол. наук, оц.,
Харківський національний університет внутрішніх справ,

Ю.О. ОБЕРЕМКО, Науково-дослідний
інститут вивчення проблем злочинності імені
академіка В.В. Сташиса

ОСОБЛИВОСТІ ВІКТИМНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Ключові слова: віктимність, підлітки, віктимна поведінка, жертва, соціалізація

Питання віктимності неповнолітніх все частіше привертає увагу дослідників правознавців, соціологів, психологів, оскільки дотепер маловивченими є проблеми генезису віктимної поведінки, системи факторів, що детермінують її виникнення, а також особливості прояву цих паттернів поведінки у молоді. Причини та умови віктимності неповнолітніх, як і віктимності в цілому, мають соціально обумовлений характер. Складні життєві ситуації, які виникають за умов трансформації суспільства, можуть мати потужний віктимогенний вплив на людину, особливо молоду та інколи призвести до віктимізації особистості. Соціально-економічні та соціально-психологічні суперечності переходу до ринкових відносин у країні призвели до глибинної переорієнтації молоді, зробили її більш вразливою. Отже, дослідження питання віктимності неповнолітніх є важливим з точки зору профілактичної та корекційної роботи із цією віковою категорією.

Тривалий час, відповідаючи потребам соціальної практики, питання віктимології розглядалися правознавцями й представлені значною кількістю теоретичних і методологічних розробок вітчизняних і зарубіжних авторів, таких як О.І. Алексеєв, Ю.М. Антонян, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.Л. Васильєв, І.І. Мамайчук, Ф.Г. Гізляєв, О.А. Гулевіч, В.П. Коновалов, О.В. Лисодед, В.І. Полубін-

ський, Д.В. Рівман. Результати наукових розвідок переконливо свідчать про необхідність системного підходу до даного явища, в межах міждисциплінарного аналізу. З цієї точки зору віктимність може розглядатися як соціальне явище, як індивідуальна психологічна характеристика особи з її віктимологічною активністю, як комплекс біопсихологічних особливостей індивіда і як масове соціальне явище. Таким чином, віктимність і віктимна поведінка особи стає предметом пильної уваги соціології та соціальної психології (А.В. Мудрик, С. Хартман, К. Анлауф, В.А. Туляков, Б. Холіст, В.Є. Христенко, М.І Єникеев), психології особистості (В.Л. Васильєв, І.І. Мамайчук, М.А. Догадіна, Л.О. Пережогін, Л.М. Прозументов, Л.В. Франк), психопатології (Н.К. Асанова, В.Я. Рибальська).

За думкою Д.А. Сорокотягіної, віктимність – це дія або навпаки бездіяльність осіб, при яких вони стають жертвами злочину в типових і нетипових для них ситуаціях [1, с.34]. Як вважає В.Я. Рибальська, погоджуючись з В.П. Коноваловим, віктимність доцільно розрізняти в залежності від фактора, що її зумовлює, а саме: віктимність як сукупність соціально-психологічних якостей особистості, пов'язаних з особливостями її соціалізації; віктимність як виключно соціальна «безособова» якість, зумовлена виконанням соціальних функцій (професійна віктимність); віктимність як біофізіологічна якість особи (вікова віктимність); віктимність як наслідок патологічного стану особи [2, с.68].

За Л.Е. Кузнецовою, нечисленні дослідження останнього десятиріччя показали, що найбільш схильними до прояву віктимної поведінки є діти, особливо підліткового віку й отримані результати обумовлені особливою увагою дослідників до кримінальної поведінки особистості і розгляду віктимної особистості як жертви злочину [3, с.73]. Віктимізації молоді, на думку О.Б. Бовть, спричиняють їх певні індивідуально-психологічні властивості та якості, а також специфічні особливості по-

ведінки: зловживання алкоголем, статеві розбещеність, аморальна та протиправна поведінка, необґрунтована довіра, інфантилізм, нерішучість, або навпаки агресивність тощо [4, с.133].

Досліджуючи особливості віктимності неповнолітніх, В.І. Терпелюк виявив, що показниками віктимності особистості підлітка є:

- рівень самооцінки;
- стратегія психологічного захисту в спілкуванні;
- стійкість емоційних станів;
- рівень виявлення основних психічних станів (тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність);
- уміння пристосовуватися до умов та рівень адаптованості.

Крім цього, серед показників віктимності сім'ї підлітка, вченим було названо такі складові як: особливості та тип сімейного виховання; характер соціальної підтримки в сім'ї; наявність фактів насильства в сім'ї [5]. Досліджуючи психологічні особливості віктимної особистості, М.А. Одинцова зазначила, що у молодих людей з підвищеною віктимністю виявляється типова модель поведінки, більш характерна для дитини, ніж для дорослої людини. Найбільш загальні характеристики віктимності виглядають наступним чином: труднощі у прийнятті рішень; прагнення мати поради та підтримку інших людей; у відсутність контакту з оточенням вони відчувають себе безпорадно і дискомфортно, навіть якщо контакт деструктивний; невизначена реакція у відповідь на критику і несхвалення; розпливчата межа образу-Я, прояв будь-якої ініціативи супроводжується почуттям страху; пригнічені емоції; нечесність; їм властива скритність, подвійна мораль [6].

У літературі неодноразово висловлювалася думка про те, що головною причиною віктимності неповнолітніх та її стрімкого зростання є різке погіршення економічної ситуації і зростання напруженості у суспільстві. Звичайно, все це впливає і на дорослу віктим-

ність, проте зниження рівня життя позначається найсильніше на підлітках, бо у всі часи неповнолітні були і залишаються найбільш вразливою частиною суспільства. Уразливість полягає в тому, що певні особливості неповнолітніх (рухлива психіка, не сформована остаточно система цінностей) роблять їх більш схильними до впливу чинників, яким дорослі люди протистоять набагато успішніше [7, с.178]. Таким чином, причини віктимності неповнолітніх можна умовно розділити на дві великі групи: ті, що пов'язані з особистісними особливостями неповнолітніх та ті, що викликані соціальними негараздами. Отже, вивчення віктимної поведінки неповнолітніх є актуальним та своєчасним завданням.

Метою статті є викладення результатів вивчення специфіки віктимності неповнолітніх.

У дослідженні прийняли участь 67 осіб у віці від 13–15 років, 1 група школярі ($n_1 = 34$ особи); 2 група – вихованці інтернату ($n_2 = 33$ особи), групи були зрівняні за гендерною ознакою.

Методи дослідження: питальник: «Прояв віктимності у Вашій поведінці» М.А. Одинцової та методика «Схильності до віктимної поведінки» О.О. Андроннікової, анкетування. Питальник «Прояв віктимності у Вашій поведінці» спрямовано на виявлення ролі психологічної віктимності в поведінці людини та дає можливість визначити найбільш виражену роль «жертви» у особистості, це може бути: ігрова роль жертви, соціальна роль жертви, позиція жертви або статус жертви. Методика «Схильності до віктимної поведінки» спрямована безпосередньо на аналіз психологічної реальності, що ховається за віктимними поведінковими аспектами. Методика містить наступні шкали: шкала соціальної бажаності відповідей, шкала схильності до агресивної віктимної поведінки (агресивний тип потерпілого), шкала схильності до самоушкодження і саморуйнівної поведінки (активний тип потерпілого), шкала схильності до гіперсоціальної поведінки (ініціативний тип потерпі-

лого), шкала схильності до залежної і безпорадної поведінки (пасивний тип потерпілого), шкала схильності до некритичної поведінки (некритичний тип потерпілого), шкала реалізованої віктимності.

За результатами дослідження (див. табл.1) можна стверджувати, що школярі краще адаптуються, є більш пластичними у своїй поведінці, мають розвинені навички маніпуляції.

Таблиця 1 – Показники прояву віктимності (M±m)

Назва шкали	I група (школа)	II група (інтернат)	p
Ігрова роль жертви	3,1±0,40	5,4±0,42	0,01
Соціальна роль жертви	3,65±0,42	3,55±0,47	-
Позиція жертви	2,65±0,44	3,90±0,33	0,05
Статус жертви	2,05±0,40	2,20±0,41	-

Так, показник за шкалою «ігрова роль жертви» у групі школярів склав 3,1 балів, у групі вихованців інтернату цей показник дорівнював 5,4 бали. Виявлене достовірне підвищення показника в групі вихованців інтернату проти групи школярів ($p \leq 0,01$) є свідченням певного інфантилізму вихованців інтернату, уходу їх від відповідальності, їм у більшому ступені ніж одноліткам школярам, притаманні рентні настанови, тобто вони здатні використовувати своє «неблагополуччє» становище з метою отримання матеріальної чи моральної вигоди. Натомість школярі є більш самостійними, закритими, їм краще вдаються рольові відносини як із однолітками, так і з дорослими. Зазначимо, що вихованці інтернату достовірно частіше «приміряють» на себе роль жертви, ідентифікують себе з нею, навіть привласнюють її особистісні смисли. Це, з одного боку, дозволяє маніпулювати іншими та використовувати їх для досягнення своїх цілей, з іншого боку – свідчить про те, що вихованці інтернату схильні вважати, що їх невдачі чи успіхи залежать від зовнішніх обставин або від найближчого оточення, тобто вони не прагнуть, наприклад, докладати зусиль до навчання, але мріють про «легку» роботу, що дасть великі гроші. Посилити особистісну віктимність може неадекватне ставлення значу-

щих дорослих, наприклад, учителів у школі (так вважають 72 % вибірки вихованців інтернату і 33 % групи школярів), жорстокість однолітків (за думкою 63 % вибірки вихованців інтернату і 35 % групи школярів), залучення у вуличні угруповання з напівкримінальною субкультурою (так зазначили 46 % вибірки вихованців інтернату і 54 % групи школярів), тобто першочерговими є зовнішні фактори. У подальшому така позиція жертви закріплюються в моделі поведінки індивіда і сприятиме деформації особистості і, як наслідок, викривленню поведінки молодшої людини.

Неповнолітні обох груп мають найвище значення показника за шкалою «соціальна роль жертви», тобто підлітки обох груп відчують себе самотніми, а навколишній світ цікавий, але не завжди дружній до них. В цьому віці формується важливе соціально-психологічне утворення – дорослість, що є по суті новим рівнем домагань підлітка, який прогнозує майбутній стан, якого той ще не досяг. Почуття дорослості суперечить реальному усталеному місцю підлітка у звичному середовищі: родині, школі, оточенні. Для підлітків важливим є пізнання себе, світу і свого місця в ньому, задоволення значущих потреб. Наприклад, потреба підлітка бути прийнятим у суспільстві зумовлює зміну його відношен-

ня до оточуючих дорослих і однолітків, натомість очікується від них визнання його нового статусу. Незадоволення суттєвих для підлітка потреб призводить до недовіри, викривленого уявлення про ставлення до нього оточення, про свій статус «вже дорослого», поглиблене кризу самооцінки, утворює певну полосу «відчуження», що проявляється у роздратуванні,

конфліктності, невпевненості або навпаки агресивності.

Детальніший розгляд схильності до віктимної поведінки (див. табл.2) досліджуваних надає можливість визначити специфічність вираженості видів віктимної поведінки неповнолітніх.

Таблиця 2 – Види схильності до віктимної поведінки (M±m)

Шкали	I група (школа)	II група (інтернат)	p
Агресивна поведінка	3,70±0,42	4,95±0,36	0,05
Схильність до самоушкодження і саморуйнівної поведінки	4,45±0,48	6,70±0,70	0,05
Схильність до гіперсоціальної поведінки	5,80±0,48	5,35±0,43	-
Схильність до залежної та безпорадної поведінки	3,45±0,34	5,00±0,39	0,01
Схильність до некритичної поведінки	5,45±0,40	5,70±0,55	-
Реалізована віктимність	4,85±0,31	3,30±0,31	0,01

Вихованці інтернату є агресивнішими за школярів (показник за шкалою «агресивна поведінка» у групі школярів склав 3,7 балів, у групі вихованців інтернату – 4,9 балів, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що вихованці інтернату частіше потрапляють в небезпечні ситуації, тому вони більш агресивно налаштовані, ніж школярі. Втім, така поведінка носить у більшості випадків спонтанний характер, але поступово стає звичною для них. Схильність до агресивної віктимної поведінки виникає часто у випадку поєднання агресії з некритичною поведінкою, що призводить до неадекватної оцінки життєвих ситуацій, невиправданого ризику, зухвалості, нечутливості до безпеки. Модель саме такої агресивної віктимної поведінки формується у осіб з дефекторною соціалізацією, недостатністю життєвого особистого досвіду, надмірною агресією, схильністю до вживання

спиртних напоїв та наркотиків, наявним високим рівнем конфліктності та тривожності.

Схильність до аутоагресії достовірно частіше демонструють підлітки, що виховуються в інтернаті, тобто вихованці інтернату частіше вдаються до ризику, до необміркованої поведінки, небезпечної, в першу чергу, для себе, свого життя та здоров'я. Звичним способом їх реагування на труднощі чи проблеми є орієнтація на власні негативні емоції, поглиблення своїх страждань, а не пошук адекватного вирішення проблеми. Така інфантильна поведінка вихованців інтернату є свідченням їх незрілої емоційно-вольової сфери, що проявляється у несамостійності рішень та вчинків, почутті незахищеності, бажанні уникнути відповідальності, неусвідомлюване маскування своєї неспроможності.

За результатами дослідження більш конформними є вихованці інтернату, так, показник

за шкалою «Схильність до залежної та безпорадної поведінки» у групі школярів склав 3,45 бали, у групі вихованців інтернату – дорівнює 5 балів ($p \leq 0,01$). Загалом сучасні підлітки активні, орієнтуються в соціальних контактах на дорослу спільноту, їхні відносини. Школярі у родині одержують підтримку, можуть досягти самовираження, завдяки батькам мають взірць відносин у дорослому товаристві. Вихованці інтернату часто зістикуються із байдужістю, роздратуванням дорослих, тому змушені зростати у товаристві однолітків, формуючи своє середовище часто із жорсткими та суперечливими нормами поведінки, яким треба підкорятися. Отже, вихованці інтернату більш схильні до залежної поведінки, поступливі, конформні, характеризуються нерозбірливістю у знайомствах та зв'язках, легко піддаються впливу, звідси високий рівень реалізованої віктимності. Натомість школярі схильні висловлювати та відстоювати свою точку зору і тому в меншій мірі потрапляють під вплив оточуючих, отже, рівень реалізованої віктимності нижчий.

Схильність до гіперсоціальної поведінки однакова в обох групах досліджуваних, що є свідченням готовності неповнолітніх до активності і потребі у соціальних контактах та зв'язках. Як зауважила Л.Е. Орбан-Лембрик, вивчення соціально-психологічних особливостей соціалізації підлітків свідчить, з одного боку, про їхню мотиваційну готовність до засвоєння норм і цінностей суспільства, з іншого – про маргінальність підростаючого покоління. Потреба у соціальних контактах лежить у основі організації підліткових угруповань – від позитивних до криміногенних [8, с.159]. Активність у соціальних контактах підлітків, з одного боку, та брак життєвого досвіду й відсутність підтримки близьких, з іншого боку, робить їх вразливими до впливу віктимологічних чинників.

Підвищена віктимність неповнолітніх визначається їх соціально-психологічним статусом, де визначальною детермінантою схиль-

ності до віктимної поведінки є місце підлітка в соціумі, зокрема у сім'ї. Викривлення процесу соціалізації призводить до різних порушень соціального та особистісного розвитку, крайнім варіантом якого у підлітковому віці є віктимність.

У вихованців інтернату на відміну від школярів присутні психологічні та соціальні риси, які роблять їх більш вразливими, схильними до перетворення в жертву: агресивність, конформність, незрілість емоційно-вольової сфери, нестабільність поведінки, схильність піддаватися зовнішньому впливу.

Неповнолітні, які мають реалізовану віктимність, не усвідомлюють механізми своєї віктимізації, недооцінюють значущість своїх соціально-психологічних властивостей та особливостей поведінки, які сприяють формуванню особистісної віктимності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорокотягина Д. А. Виктимологический анализ при расследовании преступлений // Криминалистическая виктимология (вопросы теории и практики) / Д. А. Сорокотягина // сб. науч. трудов. – Иркутск, 1980. – 124 с.
2. Рыбальская В. Я. О виктимологическом направлении профилактики преступности несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Виктимология и профилактика правонарушений : сб. науч. тр. – Иркутск, 1979. – С. 68–69.
3. Кузнецова Л. Э. Психологические особенности проявления виктимного поведения у современной молодежи / Л. Э. Кузнецова, А. Н. Ерошенко // Актуальные вопросы современной психологии : материалы II междунар. науч. конф. (г. Челябинск, февраль 2013 г.). – Челябинск : Два комсомольца, 2013. – С. 73–75.
4. Бовть О. Б. Про дослідження віктимної поведінки молоді у морально-правовому вимірі / О. Б. Бовть // Вісник Нац. ун-ту оборони України : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 1 (26). – С. 131–138.
5. Терпелюк В. Критерії, показники та рі-

вні ризику віктимізації підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл / В. Терпелюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?.

6. Одинцова М. А. Психология жертвы. Сказкотерапия для взрослых / М. А. Одинцова. – Самара : Бахрах-М, 2010. – 240 с.

7. Ривман Д. В. Криминальная виктимология : учебник для вузов / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.

8. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Чернівці : Книги-XXI, 2010. – 464 с.

Шевченко Л. О. Особливості віктимності неповнолітніх / Л. О. Шевченко, Ю. О. Оберемко // Форум права. – 2014. – № 4. – С. 353–358 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_63.pdf

Розглянуто особливості віктимності неповнолітніх. Зазначено, що їх підвищена віктимність визначається соціально-психологічним статусом, де визначальною детермінантою схильності до віктимної поведінки є місце підлітка в соціумі, зокрема у сім'ї. Викривлення процесу соціалізації призводить до різних порушень соціального та особистісного розвитку, крайнім варіантом якого у підлітковому віці є саме віктимність.

Шевченко Л.А., Оберемко Ю.А. Особенности виктимности несовершеннолетних

Рассмотрены особенности виктимности несовершеннолетних. Указано, что их повышенная виктимность определяется социально-психологическим статусом, где определяющей детерминантой склонности к виктимному поведению есть место подростка в социуме, в частности в семье. Искажение процесса социализации приводит к различным нарушениям социального и личностного развития, крайним вариантом которого в подростковом возрасте является именно виктимность.

Shevchenko L.A., Oberemko Y.A. Features of Minor's Victimization

The features of minor's victimization are considered in the article. It is stated that their increased victimization determined by social and psychological status, the basic determinant of the propensity to victim behavior is a place of teenager in society, particularly in the family. Distortion of the socialization process leads to various violations of social and personal development, the worst variant of it in adolescence is exactly victimity.